

Kas yra ideologija?

Alvydas Jokubaitis

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorius
El. paštas alvydas.jokubaitis@tspmi.vu.lt

Santrauka. Tyrinėjantieji ideologijas susiduria su neįveikiamomis jų apibrėžimo problemomis. Ideologija yra teiginio forma „x yra ideologija“, kai į kintamąjį galima įrašyti bet kurį objektą. Abejonių kelia pats idėjų mokslą apibūdinti turintis ideologijos terminas. Neįmanomas idėjų mokslas, nes, pasak Immanuelio Kanto, negali būti idėjos idėjos. Pretenzija vienas idėjas aiškinti kitomis idėjomis prieštarauja jų prigimčiai. Dar labiau ideologijų apibūdinimą apsunkina proto idėjomis būdingas adekvataus referento nebuvimas. Ši aplinkybė neleidžia idėjų paversti empirinio pažinimo objektais. Ideologijos atitinka tai, ką Kantas *Sprendimo galios kritikoje* vadina estetinėmis idėjomis. Jos grindžiamos netiesioginių simbolių atvaizdų priskyrimu proto principams. Tam, kas gali būti mąstoma vien tik protu, ideologijos suteikia juslinius vaizdinius. Šis estetinio pobūdžio veiksmas bet kurį dalyką gali paversti ideologinio mąstymo objektu.

Reikšminiai žodžiai: ideologija, proto idėjos, estetinės idėjos, antropomorfizmas, Immanuelis Kantas.

What is Ideology?

Summary. Researchers of ideologies face unsolvable difficulties in their attempts to define the term. Ideology is a form of statement „x is ideology“ when in place of variable any object can be inserted. The very term ideology is doubtful when it is used to designate the science of ideas. According to Immanuel Kant, science of ideas is impossible because there is no idea of idea. The pretense to explain ideas by reference to other ideas is contrary to their very nature. The definition of ideologies is made even harder by the fact that ideas of reason do not have any adequate referent. This circumstance is what does not allow to transform ideas into objects of empirical knowledge. Ideologies correspond to what Kant in *The Critique of Judgment* calls aesthetic ideas. These ideas are based on an indirect assignment of symbolic images to principles of reason. Ideologies give sensory images to what can only be grasped by reason. This action, which is of aesthetic character, can turn anything into an object of ideological thinking.

Keywords: ideology, ideas of reason, aesthetic ideas, anthropomorphism, Immanuel Kant.

Received: 17/03/2025. Accepted: 26/06/2025

Copyright © 2025 Alvydas Jokubaitis. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Ivadas

Bet kuris bandymas apibrėžti ideologiją patiria nesėkmę, nes neįmanoma apibrėžti to, kas neturi objekto ir yra vien tik vis naujų objektų priskyrimas ir interpretacijos perspektyvų gausinimas¹. Visi nesunkiai prisitaiko prie šio žodžio vartojimo įpročio, tačiau paklausus, kas tai yra, negali pasakyti. Ideologija gali būti vadinamos partijų programos, pasaulėžiūra, filosofija, asmens savivoka, mokslas, religija, meno kūriniai, parduotuvės, mados ir net tualetai². Nesąmonė

¹ „Ideologija gali žymėti bet ką...“ S. Žižek, „The Spectre of Ideology“, *Mapping Ideology*, ed. S. Žižek (London, New York: Verso, 1994), 3; „Ideologija gali būti suprata bet kurio klasifikacijos tinklo požiūriu, tačiau nė vieno iš jų labai gerai neatitinka.“ K. Minogue, *Alien Powers. The Pure Theory of Ideology* (Routledge, 2017), 15; „Ji nėra mokslas. Nėra vien tik faktų rinkinys. Nėra duomenys ir skaičiai. Nėra savaime aiškus racionalizmas ir sveikas protas. Nėra realistinis pragmatizmas, ir dar mažiau duota antgamtiskai.“ J. Blakely, *Lost in Ideology. Interpreting Modern Political Life* (Agenda Publishing, 2024), 168; „Ideologijos sąvoka turi margą istoriją, ir lig šiol draskoma tarp negatyvių ir pozityvių konotacijų, kritinės ir interpretacinės analizės. Ar tai turi prasmę, kai jos nevienareikšmiškumas toliau didinamas ją platinant tarp įvairiausių disciplinų.“ M. Freeden, *Ideology. A Very Short Introduction* (Oxford University Press, 2003); „Dar niekas nepateikė vieno adekvataus ideologijos apibrėžimo, ir ši knyga nėra išimtis.“ T. Eagleton, *Ideology. An Introduction* (London, New York: Verso, 1991), 1.

² Karlas Mannheimas ideologijas vadina iškreiptos kolektyvinės sąmonės forma, panašiai kaip tai daro Karlas Marxas. K. Mannheim, *Ideology and Utopia* (Routledge and Kegan Paul, 1960), 36. Stasys Šalkauskis kalba apie „[I]deologinius dabarties krizių pagrindus“. S. Šalkauskis, *Raštai*, t. 5 (Vilnius: Mintis, 1996), 277; Leo Strausso nuomone, „Nuo septynioliktojo šimtmečio filosofija tapo ginklu, taigi įrankiu“, t. y. tapo ideologija. L. Strauss, *Prigimtinė teisė ir istorija*, vert. A. Radžvilienė (Vilnius: Tyto alba, 2017), 49; Michaelas Oakeshottas ideologijas suvokia kaip moderniojo racionalizmo padarinį. M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays* (Indianapolis: Liberty Fund, 1991), 5–42; Lewis S. Feueris ideologijas sieja su mitais. L. Feuer, *Ideology and Ideologists* (Transaction Publishers, 2010), 1. Louiso Althusserio nuomone, ideologijų tikslas – „konstitutiui individą kaip subjektą“. L. Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, trans. B. Brewster (New York and London: Monthly Review Press, 1971), 171; Albino Lozuraitis nuomone, „ideologija yra visuomenės raidos dvasinė forma“. Lozuraitis A., *Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai* (Vilnius: Mintis, 1986), 201; Michaelas Hardtas ir Antonio Negri mano, kad „ideologijos kritika tampa politinės ekonomijos ir gyvenimiškos patirties kritika“. A. Negri, M. Hardt, *Imperija*, vert. K. Pocius (Vilnius: Kitos knygos, 2019), 335; Ericas Voegelinas ideologijas sieja su krikščionybe. E. Voegelin, *From Enlightenment to Revolution* (Duke University Press, 1975), 18. Herbertas Marcuse'ė ideologijomis vadina gyvenimo būdą. H. Marcuse, *Vienmatis žmogus; brandžios industrinės*

muzikos garsus vadinti žodžiais, tačiau muzika gali būti vadinama ideologija. Kokio nors dalyko prilyginimas ideologijai negali būti klaida, nes jai negalioja tiesos ir klaidos perskyra³. Bet kuris dalykas gali būti priskirtas ideologijai. Tie, kam patinka šeštadienis arba sekmadienis, gali sugalvoti savo ideologiją, panašiai kaip tie, kuriems patinka liberalizmas arba nacionalizmas politikoje, impresionizmas arba ekspresionizmas dailėje. Ideologija virto neįveikiama jėga, kai net jos įveikimas gali būti aiškinamas kaip nauja ideologija⁴.

Nevykęs yra pats ideologijos terminas. Immanuelio Kanto nuomone, idėjomis „<...> negalima apibrėžti nė vieno objekto“⁵. Laikantis Kanto požiūrio, sunku suprasti žodį „ideologija“. Prie graikiško idėja pridūrus λόγος susidaro oksimoronas. Kadangi *logos* gali reikšti ir principą, o *idea* irgi turi šią prasmę, susiduriame su tuo, ką Spinoza vadino idėjos idėja (*idea ideae*)⁶. Jo nuomone, siela pažįsta idėjas, o Dievas turi sielos idėją. Norint rimtai kalbėti apie ideologijas, reikia apibūdinti idėjos idėją. To neįmanoma padaryti, nes idėja yra aukščiausias visumos apibūdinimas, už kurio negali būti aukštesnio principo. Kanto žodžiais, idėja yra „absoliutus sąlygų totalumas“⁷. Neįmanoma sukurti idėjų mokslo, nes jos neturi aiškaus objekto. Bet kuris bandymas už idėjos rasti idėją panašus į substancijos ieškojimą už absoliuto. Patys ideologijų tyrinėtojai nesunkiai gali būti vadina-

visuomenės ideologijos tyrimai, vert. K. Kirtiklis (Vilnius: Kitos knygos, 2014), 32; Slavojus Žižekas siūlo ideologinę trijų kultūrų tualetų analizę. S. Žižek, *The Plague of Fantasies* (London, New York: Verso, 2008), 3.

³ Mokslas grindžiamas objektyvių priežastinių ryšių pažinimu, ir todėl jam galioja tiesos ir klaidos perskyra. Ideologijos pagrįstos objekto patikimu ir nepatikimu. Remiantis Kantu, „tai estetiškas, o ne pažintinis sprendinys, ir dėl to jis neapima objekto savybių“. I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, vertė R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1991), 73.

⁴ „<...> žmonės nebetiki ideologijos tiesa; jie rimtai nežiūri į ideologinius teiginius“, tačiau tai neišlaisvina nuo ideologijos, nes išpažįstama cinizmo ideologija. S. Žižek, *The Sublime Object of Ideology* (London, New York: Verso, 1989), 30. Panašiai mąsto Alasdairas MacIntyre'as. Jo nuomone, ideologijos pabaigos tezė „[N]e tik yra ideologija, bet tai išlaisvinimo galios neturinti ideologija“. A. MacIntyre, *Against Self-Images of the Age* (University of Notre Dame Press, 1978), 10.

⁵ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, vertė R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1982), 284.

⁶ Spinoza, *Etika*, vertė R. Plečkaitis (Vilnius: Pradai, 2001), 92.

⁷ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 283.

mi ideologais. Jų pastangas sukurti apibendrinančią ideologijų teoriją lengvai galima pavadinti demaskuojančia ideologija⁸.

Šio straipsnio tikslas – į ideologijas pažvelgti iš filosofinės perspektyvos. Tiksliau, iš Kanto filosofijos perspektyvos. Tam galima nurodyti kelias pagrindines priežastis. Pirma, Kantas nevartojo ideologijos termino, tačiau buvo jį vartoti pradėjusios epochos žmogus. Antra, Kanto transcendentalinių idėjų samprata padeda suprasti ideologijas. Jo idėjų aiškinimas stovi šalia Platono, Renė Descarteso, Johno Locke'o ir Davido Hume'o teorijų. Trečia, Kanto grynojo proto tyrimas yra toks nuodugnus, kad jame galima tikėtis rasti ideologijų aiškinimą. Tam reikia tik iš naujo pažvelgti į grynojo proto struktūrą⁹. Ketvirta, Kanto istorijos filosofija rodo interpretatorių ir tyrinėtojų mažai pastebėtus ideologizuoto politinio mąstymo bruožus. Perėjęs prie istorijos filosofijos, jis metafizines spekuliacijas pavertė politinėmis spekuliacijomis. Istorijos filosofija yra kelių mąstymui ideologijomis atvėrusi disciplina. Kol į idėjas buvo žiūrima kaip į juslėmis nepatiriamą dalyką, jos negalėjo tapti praktinės veiklos programomis. Viskas pasikeitė pradėjus kalbėti apie jų ryšį su konkrečiomis istorinėmis epochomis.

1

Nepaisant neįveikiamų ideologijos apibrėžimo problemų, analizei būtinas jų atpažinimo požymis. Tačiau jo neįmanoma rasti, išskyrus įprotį tam tikrus dalykus vadinti šiuo vardu. Apie ideologijas pradėdama kalbėti ištraukus į šį žodį vartojantį kalbinį žaidimą, panašiai kaip žodis „futbolas“ apibrėžiamas ne nurodant kamuolį ir vartus,

⁸ „Faktiškai ideologijų kritika reiškia bandymą sukurti demaskuojančios ir demaskuotos teorijų hierarchiją; sąmonės kare kovojama dėl aukštesnės pozicijos – pretenzijų į valdžią ir geresnės išvalgos sintezės.“ P. Sloterdijk, *Ciniškojo proto kritika*, vertė T. Četrauskas (Vilnius: Alma litera, 1999), 42. Ideologijų demaskavimas taip pat gali būti vadinamas ideologija.

⁹ Kadangi yra tik vienas žmogiškasis protas, galimą tik viena filosofinė sistema. I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, Zenodot Verlagsgesellschaft (2013), 9. Ideologijos taip pat turi turėti aiškiai apibrėžtą vietą grynojo proto struktūroje.

o tai darant be refleksijos. Su ideologija viskas dar sudėtingiau, nes šiuo žodžiu gali būti pavadintas bet kuris dalykas, įskaitant futbolą. Ji neturi iš anksto nustatytos esmės, o yra tai, ką šiam žodžiui priskiria kalbėtojai. Ji ne tik nesiduoda aiškiai apibrėžiama, dėl jos nesutaria patys ideologai. Šiuo atžvilgiu ji panaši į vienos filosofijos sampratos nepripažįstančių filosofų nesutarimus. Bet kuris ideologijos apibrėžimas, panašiai kaip kiekvienas žinomas filosofijos apibrėžimas, būtinai sukelia prieštaravimus.

Nepaisant to, į akis krinta visoms ideologijoms bendras tikėjimas išlaisvinančia idėjų galia. Skirtingai negu Kantas, ideologai idėjas suvokia ne tik kaip mąstymą, bet jas aptinka ir tikrovėje. Šiuo požiūriu jie artimesni Georgui Hegeliui, kurio žodžiais, „[N]egyvena niekas, kas koku nors būdu nėra idėja“¹⁰. Tai tinka ideologijoms, kurios turi du pagrindinius elementus – *idée force* ir *idée fixe*. Jas išpažįstantys žmonės mano, kad idėjos yra tikrovę formuoti galinti jėga. Panašus požiūris aptinkamas moksle, kai teoriniai mokslininkų atradimai paverčiami technika, tačiau ideologai nėra taikomojo mokslo atstovai, nes pačią tikrovę suvokia kaip idėjinį darinį. Ši aplinkybė dar labiau apsunkina ideologijų apibrėžimą, nes bet kuris objektas pasidaro priklausomas nuo idėjos. Kai apie ideologijas nieko nekalbėjęs Kantas sako, kad „kiekvienos valstybės pilietinė santvarka turi būti respublikinė“¹¹, sunku įrodyti, jog tai nėra ideologija.

Tas pat atsitinka ir su bandymais ideologiją apibrėžti kaip tikėjimą. Kantui didelę įtaką padarė Jeano-Jacques'o Rousseau filosofija, tačiau jis nesidomėjo jo grynai pilietinio tikėjimo sumanymu, kurį galima rasti veikale *Apie visuomenės sutartį* ir kuris yra neabejotinas ideologijos analogas. Tai lėmė Kanto požiūris į tikėjimą: „Jei teisingumo pripažinimas pakankamas tik subjektyviai ir kartu laikomas objektyviai nepakankamu, tai jis vadinamas tikėjimu.“¹² Kantas nesiejo savęs su Rousseau pilietinio tikėjimo koncepcija, nes ji kaip teisingumo požiūriu nepakankamas dalykas gali virsti subjektyviomis

¹⁰ G. Hegel, *Teisės filosofijos apmatai*, vertė L. Anilionytė (Vilnius: Mintis, 2000), 42.

¹¹ I. Kant, *Politiniai traktatai*, vertė A. Gailius ir G. Žukas (Vilnius: Aidai, 1996), 120.

¹² I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 562.

fantazijomis ir prasimanymais. Jo nuomone, politika ir kitos praktinio proto sritys negali būti grindžiamos fantazijomis. Konkretaus istorinio laiko nuomonės turi būti atskirtos nuo visuotinių ir būtinų principų¹³. To nepadarius, konkretaus istorinio laiko reikalavimai gali būti paversti universaliomis tiesomis. Rousseau politinės religijos idėja nesuderinama su Kanto religijos samprata¹⁴.

Ideologija dažnai lyginama su orientaciją vietovėje teikiančiu žemėlapiu. Kantas parašė straipsnį „Ką reiškia orientuotis mąstyme?“, kurio tikslas – padėti rasti orientaciją spekuliatyvių idėjų pasaulyje. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad ideologijos atlieka žemėlapių funkciją, ir tai ypač mėgsta pabrėžti jų tyrinėtojai. Tačiau taip nėra. Kantas kalba apie orientaciją proto idėjų pasaulyje, o ideologai nori suteikti orientaciją juslinio patyrimo pasaulyje. Jo nuomone, tai neįgyvendinamas uždavinys, nes tarp proto idėjų ir juslinio patyrimo yra neįveikiama praraja. Jo žodžiais, „idėjomis „negalima apibrėžti nė vieno objekto“¹⁵. Tai reiškia, kad idėjos negali būti juslinio patyrimo dalis. Jusliniai objektai pažįstami sąvokomis, o ne idėjomis, kurios negali turėti objekto *in concreto*. Supratus šį ideologijų prigimties aspektą, lieka vienintelis analizės kelias – ieškoti jos vietos grynojo proto struktūroje.

2

Politinės idėjos dažniausiai aiškinamos dviem būdais. Jas galima suvokti kaip priežastį arba aiškinti kaip ekonominių, socialinių ir kul-

¹³ Manfredo Riedelio samprotavimai rodo dažnai pasitaikantį Kanto istorijos filosofijos aiškinimo nenuoseklumą, kai vienu metu ginami du priešingi teiginiai – „Kanto istorijos filosofija yra bendros transcendentalinės programos tęsinys“ ir „Istorija yra politinio – praktinio proto kūrinys“. M. Riedel, „On the Connection between Philosophy of History and Historical Science“, *Idealistic Studies* 8 (1978): 9–10. Pirmuoju atveju Kantas kalba apie visuotinius ir būtinus principus, o antrasis susietas su konkrečiomis istorinėmis ir politinėmis aplinkybėmis. Pirmuoju atveju nėra prasmės kalbėti apie Kanto ryšius su ideologijomis, o antrasis tam plačiai atveria duris.

¹⁴ Rousseau nuomone, valstybei būtinas „grynai pilietinis tikėjimo išpažinimas“. Ž. Ž. Ruso, *Rinktiniai raštai*, vertė L. A. Skūpas (Vilnius: Mintis, 1979), 261. Kanto darbuose nėra net užuominos apie kokį nors politinį tikėjimą.

¹⁵ *Ibid.*, 284.

tūrinių permainų padarinį. Kantas turėjo savo požiūrį. Jo nuomone, transcendentalinės idėjos nėra nei priežastis, nei padarinys, išskyrus moralę, kur protas save determinuoja idėjomis: „<...> dorovės dėsniš kiekvienam paliepia jo laikytis, ir kuo tiksliausiai.“¹⁶ Skirtingai negu dorovės dėsniš, idėjos negali būti politinių permainų priežastis, kaip tai supranta ideologai, nes yra už laiko ir erdvės santykių. Kanto žodžiais, „pažinimas remiantis principais (pačiais savaime) yra kažkas visai skirtinga, negu intelekto teikiamas pažinimas“¹⁷. Intelektas juslinio patyrimo pagrindu kuria sąvokas, o idėjos yra antjusliniai mąstymo principai. Tarp jų yra neįveikiama praraja. Šiuo požiūriu mąstymas ideologijomis grindžiamas Kanto intelekto ir proto perskyros nepaisymu. Idėjos neaiškiu būdu pradedamos aptikti daiktų pasaulyje. Įsigali požiūris, kad jas galima pažinti kartu su kitais patyrimo objektais.

Kanto idėjų samprata leidžia naujai pažvelgti į mąstymą ideologijomis. Jo aptariamose idėjose yra ne Platono pirmavaizdžiai, o reguliatyvūs proto principai, t. y. ne suteikia pažinimą, o reguliuoja mąstymą. Idėjos, arba proto sąvokos, „susijusios su kažkuo, kam pajungtas patyrimas, bet kas pats niekada nėra patyrimo objektas“¹⁸. Kaip reguliatyvūs proto principai idėjos neturi ryšio su jūslėmis. Tai reiškia, kad jos prieštarauja ideologų norui idėjomis formuoti tikrovę. Idėjų objektas aptinkamas tik mąstyme. Kanto žodžiais, „Platonas labai gerai matė, jog sugebėjimas pažinti jaučia kur kas aukštesnį poreikį, negu tik skiemenuoti reiškinius...“¹⁹ Dar griežčiau apie tai kalbama labiau su politika susijusioje *Praktinio proto kritikoje*, kur praktinio proto empirizmas atvirai pripažįstamas blogesniu už misticizmą²⁰. Kategorinis imperatyvas, arba moralės dėsniš, gali tiesiogiai determinuoti žmonių valią. Tai reiškia, kad dorovei negalioja gamtos pažinimui būdingas priežastis ir padarinio ryšys: „<...> grynas protas vien tik per idėjas (kurios nėra joks patyrimo objektas) turi būti priežastis

¹⁶ I. Kantas, *Praktinio proto kritika*, vertė R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1987), 53.

¹⁷ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 268.

¹⁸ *Ibid.*, 274.

¹⁹ *Ibid.*, 276.

²⁰ I. Kantas, *Praktinio proto kritika*, 89–90.

pasekmės...“²¹ Kitais žodžiais, protas be kokio nors juslinio patyrimo tarpininkavimo sugeba tiesiogiai determinuoti moralinius veiksmus.

Kaip jau buvo sakyta, ideologijos grindžiamos Kanto intelekto ir proto perskyros nepaisymu. Egzistuoja kažkoks atskiras mąstymo būdas, proto idėjas sugebantis paversti sąvokomis. Kantas šį mąstymą aptaria *Sprendimo galios kritikoje*. Mąstymas ideologijomis atitinka skonio sprendinį. Be šio dalyko suvokimo neįmanoma paaiškinti proto idėjų siejimo su jusliniais stebiniais. Ideologų požiūrį į idėjas galima paaiškinti tik remiantis estetinių idėjų samprata. Kantas nurodo tik vieną atvejį, kai idėjos gali būti siejamos su stebiniais, ir tai yra estetiškos idėjos. Palyginti trumpa užuomina apie šias idėjas yra ir mąstymo ideologijomis aiškinimas. Tam tik reikia išsivaduoti iš įsigalėjusios baimės politinius dalykus sieti su estetika. Tai, ką Kantas apie estetiką sako savo trečiojoje *Kritikoje*, peržengia grožio ir didingumo analizę. Politinis mąstymas ideologijomis atitinka visus proto idėjų vaizdavimo jusliniais stebiniais standartus. Nuo šio tapatinimo nenukenčia nei grožio analizė, nei politikos supratimas.

3

Kaip minėta, mokslinio pažinimo sureikšminimo laikais ideologijos yra panašios į apreiškimus. Jų kūrėjai ne tik apreiškia tiesą, bet ir tikisi kitų pritarimo. Kitaip negu religinio apreiškimo atveju, politinių ideologijų tiesa suvokiama be transcendentinio autoriteto. Ją atveria kokios nors konkrečios tautos, rasės, klasės ar sluoksnio žmonės. Šiuo požiūriu ideologijos yra žmogiškojo, o ne dieviškojo apreiškimo atvejais. Ideologinis mąstymas panašus į Kanto peržiūrėtas apreiškimo religijas²².

²¹ I. Kantas, *Dorovės metafizikos pagrindai*, vertė K. Rickevičiūtė (Vilnius: Mintis, 1980), 103.

²² Onoros O'Neill nuomone, Kantas Šventojo Rašto simbolius vartojo su simpatija ir buvo tolimas proto religijai. O. O'Neill, „Kant on Reason and Religion“, *The Tanner Lectures on Human Values* (University of Utah Press, 1997), 296. Tai nepagrįstas požiūris. Kantas pirmenybę teikė proto religijai. Jo žodžiais, „[V]ien tik grynai moralės dėsniais apibrėžtos dieviškosios valios sąvoka mums leidžia mąstyti tik *vieną* Dievą, vadinasi, tik *vieną* religiją, kuri yra grynai moralinė“. I. Kant, *Religija vien tik proto ribose*, vertė R. Plečkaitis (Vilnius: Pradai, 2000), 128–129.

Jo žodžiais, „jei mes norime kalbėti apie apreikštąją religiją (bent tokia laikoma), tai to negalime daryti nepateikę kokio nors pavyzdžio iš istorijos“²³. Kantas tokiomis pavyzdžiais besiremiančias religijas vertino mažiau negu proto religiją, kuri grindžiama Dievo idėja, o ne iš juslinio patyrimo paimtais vaizdiniais. Jo nuomone, Dievas turi būti suvoktas be antropomorfinių vaizdinių, panašiai kaip proto moralinė idėja.

Kantas buvo nusistatęs prieš Dievo idėjos aiškinimą iš žmogiškojo patyrimo paimtais vaizdiniais. Jis siūlė Dievą suvokti kaip grynai praktinę, arba moralinę, idėją, be simbolinių reprezentacijų²⁴. Kitais žodžiais, Kantas ieškojo proto religijos, kurios principus pajėgūs suprasti visi žmonės. Tai vadinamosios natūraliosios, arba prigimtinės, religijos variantas. Negalima sakyti, kad jis atmetė simbolinius antropomorfizmus. Jis juos pripažino jausmais besivadovaujantiems žmonėms, pridurdamas, jog Dievo sužmoginimas „nepaprastai pavojingas mūsų praktiniam santykiui su savo valia ir pačiam moralumui, nes tada mes sukuriame sau Dievą“²⁵. Kanto nuomone, bet kuris juslinis Dievo vaizdavimas yra idėjos sujuslinimas. Tačiau tikėjimas Dievu turi būti grindžiamas atvaizdų atsisakiusia moraline mąstysena.

Kanto požiūris į Dievo idėjos santykį su jusliniais atvaizdais yra svarbus ideologijoms suprasti. Mus dominančios temos požiūriu dėmesį atkreipia jo minties nenuoseklumas. Kanto reikalavimas atsisakyti antropomorfizmo Dievo idėjos atveju visiškai negalioja istorijos filosofijai. Kantas kritikuoja simbolinius Dievo idėjos vaizdavimus, tačiau juos pradeda naudoti istorijos filosofijoje. Tai ryškus jo dar neįsisąmoninto perėjimo prie mąstymo ideologijomis požymis. Po *Grynojo proto kritikos* pasirodžiusiame straipsnyje *Visuotinės istori-*

²³ I. Kant, *Religija vien tik proto ribose*, 189.

²⁴ Alleno W. Woodo nuomone, Kanto religijos sampratos pagrindas yra simbolizmas. „Mintys apie mūsų santykį su Dievu moralinio gyvenimo realybės pateikia netiesiogiai, simboliškai, estetiškai ir emociškai reikšmingu būdu.“ A. Wood, *Kant and Religion* (Cambridge University Press, 2020), 5. Simboliai yra netiesioginiai Dievo atvaizdai. Reinerio Schürmanno nuomone, simbolizmas atlieka platesnį – Kanto filosofijos vienytojo – vaidmenį: „<...> simbolinė vaizduotės funkcija suderina teorinį ir praktinį transcendentalinės filosofijos diskursą.“ R. Schürmann, *The Place of the Symbolic. Essays on Art and Politics* (Zurich: Diaphanes, 2024), 45.

²⁵ I. Kant, *Religija vien tik proto ribose*, 205.

jos idėja pasaulio pilietijos požiūriu Kantas gamtos ir istorijos tikslą apibūdina antropomorfizmais. Jis kalba apie „gamtos ir istorijos tikslą“, užsimena apie „slaptą gamtos planą“ ir mini „gamtos nepakanumą“. Tą patį galima rasti ir vėliau pasirodžiusiame veikale *I amžinąją taiką*, kur pateisinama apvaizdos idėja, gamta apibūdinama kaip „didžioji menininkė“, valstybė prilyginama „moraliniam asmeniui“, o gamtai priskiriamas politinis tikslas. Pašalinti iš samprotavimų apie Dievą, antropomorfizmai sugrįžo istorijos filosofijoje. Pats Kantas to dar aiškiai nesuvokė ir tai netapo jo filosofinės refleksijos objektu. Tačiau, akivaizdu, kad istorijos filosofija yra ta vieta, kur pasirodo pirmieji ideologizuoto mąstymo požymiai. Jo žodžiais, „aukščiausias gamtos tikslas – visuotinė *pasaulio pilietijos būklė* kaip iščios, kuriose išsivystys visi pirminiai žmonių giminės pradai“²⁶. Tai reiškia, kad gamta turi politinį tikslą. Perėjus prie istorijos filosofijos, keičiasi idėjų statusas – jos turi būti įgyvendintos. Iš mąstymą reguliuojančio principo idėjos tampa praktinės politinės veiklos pagrindu²⁷.

Kantas siūlė mažiau remtis Dievo idėją papildančiais antropomorfizmais, bet tuo pačiu metu rėmėsi gamtos ir istorijos antropomorfizavimu. Gamta ir istorija tapo naujomis kvazidievybėmis. *Visuotinės istorijos idėjoje* sakoma, kad bandymas idėjomis aiškinti istoriją gali virsti romanu, tačiau iškart priduriama, jog to įmanoma išvengti. Jo žodžiais, „jeigu pripažinsime, jog gamta net žmogaus laisvės atžvilgiu veikia ne be plano ir galutinio tikslo, tai šią idėją, matyt, vis dėlto galima pritaikyti“²⁸. Iš samprotavimų apie Dievo idėją pašalinti antropomorfizmai sugrįžta per gamtą ir istoriją. Kanto nuomone, idėjoms negalima priskirti stebinių ir vaizdinių, nes tai tik „kalbą, o ne patį objektą“²⁹ liečiantis *simbolinis* antropomorfizmas.

²⁶ I. Kant, *Politiniai traktatai*, 44.

²⁷ Henry Allisonas pastebi skirtumą tarp dviejų Kanto istorijos tikslo sampratų – moralinės ir grynai istorinės. H. Allison, *Essays on Kant* (Oxford University Press, 2012), 251–252. Jis nemato su žmonijos istorijos tikslu tapatinamo politinio tikslo, kurio įgyvendinimas įmanomas tik jį paskelbus politinės veiklos tikslu, t. y. pavertus ideologija.

²⁸ *Ibid.*, 44.

²⁹ I. Kantas, *Prolegomenai kiekvienai būsimai metafizikai, galėsiančiai būti mokslu* (Vilnius: Mintis, 1972), 154.

Tačiau gamta ir istorija apibūdinamos kaip akivaizdūs žmogaus analogai. Iškyla klausimas, kaip stebinio neturinčios idėjos atrado ryšį su juslinio patyrimo objektais? Vienintelis šio dalyko paaiškinimas yra Kanto grynojo proto tyrime aptinkamos estetišės idėjos. Jos padeda suprasti ne tik šio autoriaus istorijos filosofiją, bet ir modernųjį mąstymą ideologijomis.

Kanto *Sprendimo galios kritikoje* aptinkamas hipotipozės aiškinimas savo reikšme prilyginamas *Grynojo proto kritikos* intelektinių sąvokų schemiškumui. Jo nuomone, pastarasis yra vienas iš dviejų hipotipozės atvejų. Kitas proto schemiškumo atvejis yra simbolinis idėjų vaizdavimas, „kai sąvoka, kurią galima mąstyti tik protu [vadinasi, idėja – A. J.] ir kurios negali atitikti joks juslinis stebiny, grindžiama tokiu stebiniu“³⁰. Panašiai kaip intelektas reikalauja schemomis vadinamų grynųjų sąvokų, protas taip pat turi savo schemą, kuri yra netiesioginio vaizdinio pagal analogiją priskyrimas idėjoms. Proto idėjai suteikiamas netiesioginis atvaizdas pagal analogiją. Tarkime, monarchinė valstybė gali būti vaizduojama kaip kūnas arba mašina. Visos ideologijos panašiai juslinio referento neturinčioms idėjoms suteikia stebinius³¹. Naudojant Ockhamo skustuvą ir vengiant gausinti esmes, toliau kalbama vien tik apie estetines idėjas. Struktūros požiūriu jos ir hipotipozė yra du to paties dalyko apibūdinimai.

4

Ideologijos struktūriškai atitinka tai, ką Kantas vadino estetinėmis idėjomis, ir todėl gali būti priskirtos prie estetinių reiškinių. Jo žodžiais, „estetinė idėja aš vadinu tą vaizduotės sukurtą vaizdinį, kuris paskatina daug mąstyti, bet kartu jokia apibrėžta mintis, t. y. jokia sąvoka, negali būti jam adekvati, ir, vadinasi, jokia kalba nepajėgi

³⁰ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 207–208.

³¹ Slavojus Žižekas abejoja, ar toliau verta imtis ideologijų aiškinimo iš mąstymo ir tikrovės santykio perspektyvos. S. Žižek, „The Spectre of Ideology“, 3. Tai geriausiai ideologijų struktūrą atitinkanti perspektyva.

jį pasiekti ir padaryti suprantamą³². Ideologai proto idėjas sieja su jusliniu patyrimu, nes kitaip jos negali tapti įsivaizduojamos praktine jėga. Aдекватaus juslinio referento neturinčios proto idėjos suvokiamos kaip jį turinčios. Kanto nuomone, žmonės nesielgia adekvačiai tam, ką nurodo abstrakčios idėjos, tačiau ideologai sukuria iliuziją, kad jos yra patiriamos kaip juslinio patyrimo dalis. Tai akivaizdi suvokimo iliuzija, nes proto idėjos neturi tiesioginio ryšio su jausmėmis. Kanto žodžiais, „visų reiškinių absoliuti visuma yra tik idėja“³³. Empirinio patyrimo ir mokslo požiūriu ideologų skelbiamos idėjos prilygsta jausmėmis nepatiriamų mąstymo principų sujuslinimui.

Tai, kas vadinama ideologijomis, atitinka Kanto estetinių idėjų sampratą. Jo nuomone, estetiškos idėjos yra proto idėjų antrininkės³⁴. Vadinas, jos kai kuriais atžvilgiais panašios į metafizines idėjas, tačiau kartu nuo jų skiriasi. Stebina tai, kad Kantas apie estetiškas idėjas kalba daugiskaita. Jis *Grynojo proto kritikoje* nurodo tris metafizines idėjas – sielą, pasaulį ir Dievą. Tas pat galioja *Praktinio proto kritikai*, kur aiškiai aptariamoms laisvės, kategorinio imperatyvo, sielos nemirtingumo ir Dievo idėjos. Tačiau viskas pasikeičia *Sprendimo galios kritikoje*, pradėjus kalbėti apie estetiškas idėjas. Jų skaičius ne tik neaiškus, bet ir, atrodo, gali būti begalinis, panašiai kaip žmonių kūrybinė vaizduotė. Tai pačiai idėjai galima rasti vis naujus atvaizdus. Ši aplinkybė apsunkina pažinimą. Aprašius vieną idėjos atvaizdą, gali atsirasti kiti.

Proto idėjos, kurias reprezentuoja Kanto trys aptartos metafizinės idėjos, negali turėti stebinių. Tai reiškia, kad ideologijos pagrįstos grynojo proto struktūros požiūriu neleistina idėjų samprata. Tačiau viskas pasikeičia su estetinėmis idėjomis, kurios vaizduotės sukurtas vaizdinius leidžia prilyginti idėjoms³⁵. Tai padaręs, Kantas iškart priduria, kad šie vaizdiniai neturi sąvokos, t. y. neapibūdina jokio empirinio objekto. Estetinės idėjos leidžia tai, ko neleidžia metafizinės

³² I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, 169.

³³ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 284.

³⁴ I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, 169.

³⁵ I. Kantas, *ibid.*, 170.

idėjos – joms gali būti priskirti vaizdiniai. Ši idėjų ir vaizdinių sintezė atitinka tai, ką daro ideologai. Jie juslinio patyrimo tikrovę aiškina kaip idėjų atvaizdus. Kanto sąvokos ir idėjos perskyros požiūriu tai neleistinas dalykas, nes ryšį su vaizdiniais gali turėti tik intelekto sąvokos, o „idėjos kaip tik dėl to, kad jos tėra idėjos, nesusijusios su jokių objektu“³⁶. Ideologų bandymai savo požiūrį argumentuoti sąvokomis rodo jų ir idėjų neskylimą. Idėjos nėra pojūčių apibendrinimai, bet kalba apie vien tik mąstymui prieinamus principus.

Remiantis Kantu, galima teigti, kad ideologijos tikrovę prilygina simboliniam atvaizdui. Šis atvaizdas prilygsta tam, kas anksčiau jo buvo vadinama simboliniu Dievo idėjos atvaizdu. Kitais žodžiais, ideologijos struktūriškai atitinka tai, ką jis kritikavo Dievo idėjos atveju. Ideologai į vieną sujungia du nesuderinamus dalykus – proto idėjas ir stebinius. Žinant, kaip rimtai piliečiai žiūri į ideologijas, iš pradžių apima baimė jas sieti su estetika. Tačiau ideologams kaip niekam kitam sakoma „nepasakok man pasakų“. Nepaisant jų vaizduojamo rimtumo, piliečiai jų tiesas lengvai prilygina pasakoms³⁷. Kanto estetinių idėjų samprata leidžia atsakyti šios estetikos baimės. Estetika turi būti suprantama plačiai, kaip „juslumo principų tyrimas“³⁸ pažinime ir kitose žmogaus veiklos srityse. Estetinės idėjos yra raktas ideologijoms suprasti. Ideologai juslinio patyrimo tikrovę suvokia kaip jų idėjų išraišką, atvaizdą ir atitikmenį.

Tiek estetiškos idėjos, tiek ideologijos vienodai sujuslina tai, kas neturi juslinio atvaizdo. Tai, ką ideologai vadina tikrove, yra išsigalvotas idėjos atvaizdas. Kantas šį vaizdavimo būdą vadino netiesioginiu idėjos vaizdavimu pagal analogiją³⁹. Jo žodžiais, „[A]ntai monarchinė vals-

³⁶ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 289.

³⁷ Tyrinėti ideologijas neatsitiktinai mėgsta literatūros teoretikai. Žr.: P. De Man, *Resistance to Theory* (Minneapolis, 1986); T. Eagleton, *Ideology. An Introduction* (London, New York: Verso, 1991).

³⁸ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 74.

³⁹ Paulo Ricėuro nuomone, visuomenė neišivaizduojama be netiesioginių atvaizdų, ir todėl šią funkciją geriausiai atlieka ideologijos. P. Ricėur, „Can There be a Scientific Concept of Ideology?“, *Phenomenology and the Social Sciences: A Dialogue* (Martinus Nijhoff, 1978), 46.

tybė gali būti pavaizduota kaip kūnas, jeigu ji valdoma pagal vidinius tautos dėsnius, arba tik mašina (pavyzdžiui, rankinis malūnėlis)⁴⁰. Tarp valstybės ir mašinos nėra panašumo, išskyrus įsivaizduojamą. Tą patį galima pasakyti apie ideologų vaizduotę. Jų skelbiamos idėjos ir jų atvaizdams prilygintos visuomenės neturi panašumo, tačiau piliečiai verčiami tai pripažinti. Tarp Sovietų Sąjungos ir komunizmo idėjos nebuvo jokio panašumo, tačiau šios valstybės piliečiai buvo priversti save vadinti komunizmo statytojais. Nesvarbu, kad tikrovė nerodė nieko, ką skelbia komunizmo idėja. Ideologai žmonių santykius gali vaizduoti bet kokiomis analogijomis. Jų tikslas – priversti pasaulį matyti taip, tarytum šis būtų tai, ką jie įsivaizduoja.

Ideologijų tyrinėtojai ypač mėgsta Marxo teoriją. Šio autoriaus žodžiais, „ideologijoje žmonės ir jų santykiai yra apversti aukštyn kojomis tarytum kameroje obskuroje“⁴¹. Remiantis Kanto idėjų samprata, galima išplėsti šį aiškinimą. Marxas pastebėjo tik vieną aspektą – idėjų neadekvatumą tikrovei. Jo nuomone, ideologijos išnyks panaikinus ekonominių santykių susvetimėjimą. Marxas nepripažįsta idėjų savarankiškumo, nes, jo nuomone, jos priklauso nuo materialinių santykių. Tačiau kol ši priklausomybė nepanaikinta, jis siūlo komunistinę ideologiją, t. y. aukštyn kojomis apverčia egzistuojančius santykius. Marxas daro tai, ką nori įveikti. Jis nesuvalkoma simbolinio idėjų vaizdavimo reikšmės. Jo nuomone, pakeitus gamybinius santykius gali išnykti idėjų suvokimo neadekvatumas. Žvelgiant iš Kanto estetinių idėjų perspektyvos, šis įsitikinimas yra toks pat vaizduotės kūrinys, kaip, tarkime, Jupiterio erelio su žaibu naguose prilyginimas dangaus valdovui. Marxo noras įveikti ideologijas grindžiamas jų prigimties nesupratimu. Neįmanoma ant kojų pastatyti to, kuris turi būti apverstas. Simboliniai idėjų atvaizdai neleidžia tiesiogiai pamatyti to, kas gali būti matoma tik netiesiogiai. Bet kuri patyrimo visuma pasiekama tik protu ir neturi tiesioginio ryšio su jausmėmis. Marxo komunistinė visuomenė nėra išimtis. Ją galima parodyti tik prie proto idėjos pridūrus jausminius stebinius. Kol

⁴⁰ I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, 208.

⁴¹ K. Marksas, F. Engelsas, *Vokiečių ideologija* (Vilnius, 1974), 173.

tokių nėra, Marxas lieka kartu su jo griežtai kritikuojamais utopinio socializmo atstovais.

Kanto *Sprendimo galios kritika* padeda suprasti, kaip kelių skynėsi ideologinis mąstymas. Jo nuomone, Dievas kaip grynojo proto idėja turi būti suvokiamas be juslinių atvaizdų. Tačiau tai negalioja istorijos filosofijai, kuri aiškinama kaip gamtos įgyvendinamas tikslas. Tai ne tik Kanto minties nenuoseklumas, bet ir ideologinio mąstymo požymis. Kanto istorijos tikslo aiškinimas atitinka visus estetinės idėjos standartus. Kadangi istorijos idėja neturi adekvataus objekto, tai kompensuoja jai suteikiami antropomorfiniai vaizdiniai. Neįmanoma empiriškai įrodyti, kad istorija turi kokią nors politinį tikslą ir jo nuosekliai siekia. Kalbėdamas apie jį, Kantas neturi patikimo pažinimo ir gali remtis tik subjektyvia vaizduote. Jo žodžiais, „teleologinis sprendimas priklauso reflektuojančiai, o ne determinuojančiai sprendinio galiai“⁴². Vadinasi, politinio tikslo istorijai priskyrimas yra skonio sprendinio rezultatas. Tai ne objektyvaus būtinumo pažinimas, o reflektyvus ir teleologinis skonio sprendinys⁴³.

Kantą visą laiką domino teleologinė gamtos interpretacija⁴⁴. Jo nuomone, teleologinis gamtos aiškinimas negali būti mokslinis. Gamtos mokslai negali pažinti tikslų, nes tai reikštų jos plano pažinimą. Moksliskumo reikalavimus atitinka tik *Grynojo proto kritikoje* aptariamas priežastinis aiškinimas. Kanto nuomone, gamta turi „natūralius tikslus“, tačiau jie negali būti mokslinio aiškinimo objektas, nes kalbėjimas apie tikslus reiškia kalbėjimą apie intencijas. Žmonės negali pažinti gamtos intencijų. Tarkime, upės neturi tikslo rūpintis šalia jų esančiomis valstybėmis, o vabzdžiai nesiekia žmonėms truk-

⁴² I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, 215.

⁴³ Kantas skyrė dvi sprendimo galios kritikos dalis – estetinę ir teleologinę. Abi vadinamos refleksijos sprendiniu. Kanto žodžiais, „[T]eleologinė sprendimo galia yra ne specialus sugebėjimas, bet tik reflektuojanti sprendimo galia apskritai...“ I. Kantas, *ibid.*, 49. Tiek estetinis, tiek teleologinis sprendinys grindžiami vaizduote, o ne pažinimu sąvokomis.

⁴⁴ Reinhardas Löwas skiria tris Kanto požiūrio į teleologinį aiškinimą raidos etapus. R. Löw, *Philosophie des Lebendigen, Der Begriff des Organischen bei Kant, sein Grund Und seine Aktualität* (Suhrkamp, Frankfurt/M., 1980), 11–19, 191–215.

dyti miegoti. Bet kuris teleologinis aiškinimas yra *Sprendimo galios kritikoje* aptinkamo refleksijos sprendinio dalis. Tik reflektuojanti sprendimo galia leidžia mąstyti tikslais. Intelektinis, arba mokslinis, pažinimas skiriasi nuo reflektuojančios sprendimo galios. Kanto nuomone, pastaroji atlieka veiksmus su refleksijos objektais ir nėra mokslinis pažinimas. Vadinas, mokslškai nepažinus gamtos tikslų neįmanoma kalbėti apie jos politinį tikslą. Vienintelis šio dalyko aiškinimas yra estetiškas idėjos ir vaizdinio siejimas, atitinkantis pagrindinį po Kanto įsitvirtinusio ideologinio mąstymo principą. Mąstymas ideologijomis gali jungti tai, ko neleidžia objektyvių priežastinių ryšių pažinimas.

Išvados

Ideologijos savo struktūra atitinka tai, ką Kantas savo religijos aiškinimuose vadina simboliniu antropomorfizmu. Jis atmetė simbolinius Dievo vaizdavimus, tačiau rėmėsi simboliniais istorijos vaizdais. Jo atmestas Dievo suvokimas nauju pavidalu sugrįžo politiniame mąstyme ideologijomis. Ideologijos yra tikrovės prilyginimas jusliniams abstrakčios idėjos atvaizdams. Šis prilyginimas neįrodomas empiriškai, nes idėjos negali būti empirinio patyrimo objektas. Jos yra Kanto sukritikuotų ir atmestų metafizinių spekuliacijų perkėlimas į istoriją ir politiką. Ideologijų atsiradimas reiškia politikos įtraukimą į naujų metafizinių spekuliacijų orbitą. Pažinimo objektu negalinčios būti idėjos pradedamos suvokti kaip juslinio patyrimo daiktai.

Ideologijoms būdingą idėjų ir juslinio patyrimo sintezę gerai paaiškina Kanto estetinių idėjų samprata. Jis nesiūlo politikos suvokti kaip estetinio dalyko, tačiau niekas geriau nepaaiškina idėjų ir juslių sintezės, kaip estetiškos idėjos. Ideologai adekvataus referento neturintiems idėjoms suteikia netiesioginius atvaizdus. Ideologijos kaip simbolinio, ir todėl estetinio, mąstymo forma jungia du skirtingos prigimties dalykus – protą ir jusles. Jų pažinimo negalima priskirti nei empirinius objektus pažįstančiam mokslui, nei apie privalėjimą

kalbančiai moralei. Ideologijos panašios į estetiniam pasitenkinimui ir kritikai išstatytus objektus.

Moderniojo mokslo atstovaujamo deterministinio mąstymo požiūriu ideologijos yra religinio stebuklo atitikmuo. Jos atitinka tai, ką Kantas vadino religinėmis iliuzijomis. Ideologai tikrove vadina netiesioginius idėjos atvaizdus. Kantas skeptiškai žiūrėjo į religinius simbolius, tačiau būtent jie sudaro ideologijos esmę. Ideologai antjuslines idėjas padaro juslinio patyrimo dalimi. Tai ne tik stebuklo analogas, bet ir metafizinių spekuliacijų įvedimas į politiką. Tiesą pradeda apreikšti ne Dievas, o konkrečios politinės jėgos. Tačiau ideologijoms suprasti neužtenka jų prilyginimo religijoms. Dar reikia suprasti jų ryšį su estetinėmis idėjomis. Jas galima apibūdinti kaip religijoms būdingo simbolinio antropomorfizmo perkėlimą į politiką.

Prie idėjos kaip transcendentalinės grynojo proto regimybės ideologai priduria regimybe esančius vaizdinius. Ši dviejų skirtingų regimybių sintezė griauja bet kokias pastangas apibrėžti ideologiją. Prie adekvataus referento neturinčios idėjos prijungus netiesiogiai parinktą vaizdinį, atsiranda kažkoks fantastinis to, ko neįmanoma atvaizduoti, vaizdas. Tai akivaizdus estatinės idėjos taikymo atvejis, kai adekvačių referentų neturintys jusliniai vaizdiniai siūlo matyti daugiau negu leidžia empirinis patyrimas. Vaizdinio neturinčios proto idėjos pateikiamos kaip jį turinčios. Dvilypė ideologijų prigimtis – idėjos ir juslės – sukuria neįveikiamas jų apibrėžimo problemas. Neįmanomas ne tik adekvataus referento neturinčių idėjų pažinimas, bet ir joms priskirti vaizdiniai nepagrįstai tikrovę aiškina kaip jų atvaizdą.

Literatūra

- Allison, Henry. *Essays on Kant*. Oxford University Press, 2012.
- Althusser, Louis. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Trans. B. Brewster. New York and London: Monthly Review Press, 1971.
- Blakely, Jason. *Lost in Ideology. Interpreting Modern Political Life*. Agenda Publishing, 2024.
- Eagleton, Terry. *Ideology. An Introduction*. London, New York: Verso, 1991.
- Fueur Lewis. *Ideology and Ideologists*. Transaction Publishers, 2010.

- Freeden, Michael. *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2003.
- Hegel, Georg. *Teisės filosofijos apmatai*. Vertė L. Anilionytė. Vilnius: Mintis, 2000.
- Kant, Immanuel. *Die Metaphysik der Sitten, Zenodot Verlagsgesellschaft*, 2013.
- Kant, Immanuel. *Religija vien tik proto ribose*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Pradai, 2000.
- Kant, Immanuel. *Politiniai traktatai*. Vertė A. Gailius ir G. Žukas. Vilnius: Aidai, 1996.
- Kantas, Immanuelis. *Sprendimo galios kritika*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1991.
- Kantas, Immanuelis. *Praktinio proto kritika*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1987.
- Kantas, Immanuelis. *Grynojo proto kritika*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1982.
- Kantas, Immanuelis. *Prolegomenai kiekvienai būsimai metafizikai, galėsiančiai būti mokslu*. Vertė K. Rickevičiūtė. Vilnius: Mintis, 1972.
- Kantas, Immanuelis. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vertė K. Rickevičiūtė. Vilnius: Mintis, 1980.
- Lozuraitis, Albinas. *Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai*. Vilnius: Mintis, 1986.
- Löw, Reinhard. *Philosophie des Lebendigen, Der Begriff des Organischen bei Kant, sein Grund Und seine Aktualität*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1980.
- MacIntyre, Alasdair. *Against Self-Images of the Age*. University of Notre Dame Press, 1978.
- De Man, Paul. *Resistance to Theory*. Minneapolis, 1986.
- Mannheim, Karl. *Ideology and Utopia*. Routledge and Kegan Paul, 1960.
- Marcuse, Herbert. *Vienmatis žmogus; brandžios industrinės visuomenės ideologijos tyrimai*. Vertė K. Kirtiklis. Vilnius: Kitos knygos, 2014.
- Marksas, Karlas ir Frydrichas Engelsas. *Vokiečių ideologija*. Vilnius, 1974.
- Minogue, Kenneth. *Alien Powers. The Pure Theory of Ideology*. Routledge, 2017.
- Negri, Antonio ir Michael Hardt. *Imperija*. Vertė K. Pocius. Vilnius: Kitos knygos, 2019.
- Oakeshott, Michael. *Rationalism in Politics and Other Essays*. Indianapolis: Liberty Fund, 1991.
- O'Neill, Onora. „Kant on Reason and Religion“. *The Tanner Lectures on Human Values*, 269–308. University of Utah Press, 1997.
- Ricœur, Paul. „Can There be a Scientific Concept of Ideology?“. *Phenomenology and the Social Sciences: A Dialogue*, 44–59. Martinus Nijhoff, 1978.
- Riedel M. „On the Connection between Philosophy of History and Historical Science“. *Idealistic Studies* 8 (1978): 1–13.
- Schürmann, Reiner. *The Place of the Symbolic. Essays on Art and Politics*. Zurich: Diaphanes, 2024.

- Sloterdijk, Peter. *Ciniškojo proto kritika*. Vertė T. Četrauskas. Vilnius: Alma litera, 1999.
- Spinoza, Benediktas. *Etika*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Pradai, 2001.
- Šalkauskis, Stasys. *Raštai*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1996.
- Voegelin, Eric. *From Enlightenment to Revolution*. Duke University Press, 1975.
- Wood, Allen. *Kant and Religion*. Cambridge University Press, 2020.
- Žižek, Slavoj. *The Plague of Fantasies*. London, New York: Verso, 2008.
- Žižek, Slavoj. „The Spectre of Ideology“. *Mapping Ideology*. Ed. S. Žižek, 1–33. London, New York: Verso, 1994.
- Žižek, Slavoj. *The Sublime Object of Ideology*. London, New York: Verso, 1989.